

МОДЕРНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА З ПЕРСПЕКТИВИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ

1. Суперечності модернізації українського суспільства

Тема цього розділу присвячена модернізації українського суспільства на основі європейських цінностей, тобто європейському вибору України, який може правити й за основу цивілізаційного вибору. І це могло би бути однією з пересічних філософських тем, якби не йшлося тут про Україну. Адже до створення в Україні такого суспільства, з огляду на ті часи, які ми переживаємо, як кажуть самі українці, «як до неба рачки», даруйте за неакадемічну мову. Але вислів «як до неба» свідчить не тільки про те, що це виглядає такою собі утопією, а й про те, що це може правити нам за певний ідеал чи регулятивну ідею. Адже й розвинені модерні суспільства далеко не є суспільствами, в яких зrealізовано цей ідеал. Проте треба мати на увазі, що без утопії взагалі не було б європейського трансценденталізму. І «якщо висушити оазиси утопії, тоді розшириться пустеля банальності й безпорадності»¹. Це перше зауваження.

Звісно, це особливо стосується етики, яка має спиратися не лише на те, що є, а й на те, що має, і особливо, що повинно бути. Та не тільки, це стосується й філософії, яка є не суто дескриптивною, а насамперед прескриптивною дисципліною. Це стосується й соціальної філософії та теоретичної соціології. Згадаймо: відкриваючи перший німецький соціологічний конгрес, його голова Ф. Тьоніс наголосив, що соціологія має бути насамперед соціальною філософією, отже не тільки дескриптивною, а й прескриптивною, нормативною наукою. «Соціологія, — зауважує Френсіс Фукуяма у книжці «Великий крах», — врешті-решт є наукою, присвяченою вивченню соціальних норм»².

До того ж слід зазначити, що становлення сучасної теоретичної соціології відбувалося паралельно зі створенням теорії модернізації і здійсненням самого процесу модернізації. Як зазначають автори книжки «Теорія модернізації» Ніна Дегеле і Крістіан Дріз, «Соціологія є продуктом і наукою процесу модернізації суспільства, наукою кризи, що виникла разом із самим модерном як форма його самоописування»³. У цьому плані такою утопією чи регулятивною ідеєю і є для нас Євросоюз, який пройшов цей процес модернізації, і євровибір як цивілізаційний вибір, який наш народ зробив, заплативши за це непомірну ціну. Це друге зауваження.

Тому я згоден із твердженням авторів монографії «Європейська інтеграція України» про «модернізацію українського суспільства як основу процесу євроінтеграції України»⁴. Проте це твердження має і зворотний зміст, а саме: «євроінтеграцію України слід розглядати як основу модернізації українського суспільства». Модернізацію слід розуміти насамперед як створення новоевропейських ціннісно-нормативних та інституційних форм, започаткованих новоевропейською добою і розвинених сучасними суспільствами. Таким чином, важливо враховувати відповідність цих процесів динаміці змін у ціннісних орієнтаціях українського суспільства, порівнюючи їх із відповідними змінами в цінностях, яких зазнали країни як раннього, так і пізнього модерну.

Отже, наша країна переживає процес модернізації, пов'язаний із розбудовою новоевропейських інституцій, які формувалися в Західній Європі протягом переходу від традиційного до модерного суспільства, що супроводжувалося процесами раціоналізації життєсвіту, секуляризацією світоглядних уявлень і формуванням автономного суб'єкта. У соціальній площині цей процес пов'язаний з індустріалізацією, становленням капіталістичних економічних відносин, формуванням громадянського суспільства й утворенням національних держав.

До основних чинників-принципів процесу модернізації, як показав Р. Мюнх у книжці «Культура модерну», належать: **активізм, індивідуалізм, раціоналізм і універсалізм**⁵. Особливо варто зауважити, що у процесі модернізації в суспільстві здійснюється інституціоналізація субсистем раціональності, засадниченої цілераціональною дією, яка дедалі більше відокремлюється від моральних цінностей, наслідком чого є роз'єднання приватної моралі, права та політики, діагностоване М. Вебером як парадокс раціоналізації.

Цей діагноз, на жаль, підтверджується багатьма сучасними соціальними філософами, зокрема О. Гьофе у праці «Ціна модерну»⁶, що спонукає до пошуку виходу з цієї ситуації за допомогою звернення до нових ціннісних орієнтацій, зокрема морально-етичних. Наприклад, дослідники Г. Гастедт і Е. Мартенс, посилаючися на зазначену книжку О. Гьофе, пишуть: «Попри весь конче потрібний у цьому разі скепсис щодо владних домагань або редукціонізму з боку так званого етицизму є всі підстави говорити про етичний бум. Тривалі дискусії з етики, які охоплюють сферу за сферою, це та ціна, яку ми маємо заплатити за модерн із його дедалі більшими науково-технічними можливостями до експансії в особисте та суспільно-політичне життя із його дедалі наполегливішим запереченням традиційних норм і ціннісних уявлень»⁷.

Ба більше, вони із тривогою додають: «Альтернативою цим дискусіям були би повернення до стану домодерну з його системою закритого порядку, сумнівний вибір на користь позірної певності замість непевності, пов'язаної зі свободою та самовизначенням»⁸.

Такі квазіальтернативи останнім часом дедалі більше висувують представники правоконсервативної орієнтації, реабілітуючи консервативні цінності, аби ті дедалі більше впливали на сучасні європейські процеси й події. З цього приводу відомий сучасний німецький філософ дискурсу Д. Бюлер в одному зі своїх листів до мене зауважує, що німецькі філософи «занепокоєні, з одного боку, російським націоналізмом та імперіалізмом, з іншого, — зокрема і в Німеччині після руйнації берлінського муру, — небезпекою реакційного націоналізму»⁹.

Процес модернізації трансформує також інтегративну сферу суспільства, переводячи відповідь на запитання «Як можливе суспільство?», а отже й семантику займенника «МИ» із площини «спільних цінностей» у площину «спільних інтересів» на основі компромісу, що теж вносить корективи у консолідацію суспільства.

Саме слово «консолідація» (від лат. *con* — разом, *solido* — укріплюю) означає згуртування, об'єднання, злуку окремих осіб, груп, організацій із метою досягнення спільних цілей, задоволення спільних інтересів та вироблення цінностей. Дотичним до цього поняття є солідарність (від лат. *solidus* — твердий, щільний; а також споріднений, що походить від лат. *salvus* — непошкоджений, цілий, від праіндоевропейського *sol* — цілий, цілість). Отже, поняття консо-

лідації суспільства відображає можливість його єдності, згуртування, інтеграції, які використовує сучасна соціальна філософія, зокрема Ю. Габермас, виокремлюючи соціальну й системну інтеграції. Поняття «інтеграція» походить від лат. *integrum* — ціле, *integratio* — відновлення, що означає поєднання, взаємопроникнення будь-яких елементів (частин) в одне ціле, згуртування, об'єднання політичних, економічних, державних і громадських структур у певну єдність. Отже, йдеться тут про згуртованість суспільства, його єднання як на рівні міжособистісних стосунків, так і у площині соціальних відносин, тобто ціннісних і системних інтеграцій.

Досліджуючи ці процеси, варто поставити запитання і методологічно-теоретичного, і практично-прикладного штибів: першим важливим є питання про співвідношення понять «модерн» і «модернізація», враховуючи той факт, що перше існує понад століття, а друге артикульовано тільки з кінця ХХ сторіччя¹⁰; друге питання полягає у тому, чи існують спільні закономірності різних соціокультурних утворень, які з необхідністю приводять до формування інституцій модерного суспільства, чи треба спиратися на концепт множинності модернів, а отже й модернізаційних проєктів. Третя проблема стосується норм і цінностей, на які має спиратися цей процес. Четверте питання пов'язано із проблемою «модернізації самого модерну» за умов асинхронності суспільного розвитку в процесі глобалізації.

Аби концептуально зрозуміти процес модернізації в нашій країні, а отже й правильно поставити діагноз щодо його консолідації, тобто дати відповідь на запитання «як можливе українське суспільство» у процесі модернізації, ми спиратимемося як на дослідження парадигмальних змін у світовій соціально-філософській думці, так і на аналіз провідних тенденцій розвитку нашого суспільства, використовуючи дослідження Інституту соціології та Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. З огляду на ці дослідження процес модернізації в українському суспільстві визначається принаймні трьома чинниками.

По-перше, слід зазначити, що певні передумови модернізації були створені в нашій країні ще за доби так званого реального соціалізму. Йдеться передусім про ті елементи модернізації, які сприяли руйнації традиційного укладу життя та етосу внаслідок індустріалізації, урбанізації, інституціалізації науки тощо. Та попри той факт, що в нашій країні здійснювалася модернізація в різних пло-

щинах — від духовно-світоглядної до науково-технічної, — цей процес постійно переривався, супроводжуючися регресіями, демодернізацією і навіть рефеодалізацією суспільства.

Перебуваючи у складі імперій, наш народ і країна, так би мовити, ходили колом, постійно опиняючись у стані недовершеної модернізації і незавершеного просвітництва. Наприклад, так звана Велика Жовтнева соціалістична революція стосовно Лютневої буржуазної революції саме й була такою регресією, коли диктатура пролетаріату фактично стала диктатурою партійних функціонерів, які перетворилися на таких собі партійних князьків, що зрештою і призвело до рефеодалізації суспільства. Про це свідчить і система ідеологічних цінностей, яка перетворилася на політичну релігію, а універсалістський зміст християнських цінностей було редуковано до партикулярних (класових) цінностей та норм.

Про це написано чимало праць провідними філософами та соціологами від М. Вебера до К.-О. Апеля. Тому, як на мій погляд, сьогоднішній розвиток має перервати це коло, спрямовуючи його на те, щоби вибудувати новоєвропейські соціальні інституції та системи, які формувалися в західних країнах протягом століть у процесі модернізації. Отже, головний тренд сучасного розвитку нашої країни — це модернізація навздогін, що також є важливою рисою багатьох інших країн, які здійснюють процес модернізації.

По-друге, треба усвідомлювати, що у розвинених індустріальних країнах останньої третини ХХ сторіччя здійснюється структурна перебудова всього суспільства, спрямована на зменшення негативних наслідків технічної та економічної раціоналізації, створюючи при цьому умови для нових соціальних форм, які водночас містять нові конфлікти і загрози. Тому описувати нашу модернізацію лінійно, тільки у термінах «модернізації навздогін», не надто коректно. Навряд чи варто наздоганяти той стан, який західні країни певною мірою долають. Адже в умовах асинхронії суспільного розвитку ми переживаємо модернізацію, тимчасом як у розвинених країнах відбувається процес, що виходить за межі суспільства модерну, — побудови посткапіталістичного, постіндустріального, постмодерного, інформаційного суспільства. Це процес переходу «від суспільства праці до суспільства комунікації» (Ю. Габермас), або «деконструкція світу праці» у термінах книжки Л. Болтанські та Е. Кьапелло «Новий дух капіталізму»¹¹.

Про той факт, що це інший «агрегатний» стан суспільства, хоч і зв'язаний ще з попередніми, і свідчить префікс «post», який нерідко вказує на вплив і домодерних суспільних форм і традиційних цінностей. Відтак «модернізація навздогін» передбачає відтворення традиційних для модерну соціальних конфліктів та їх змішування з тими, що існували в домодерних суспільствах, а наближення до постмодерних суспільств породжує нові проблеми, що містять нові суперечності й конфлікти.

Хоча є й інші позиції, які позначаються концептами «другого, рефлексивного модерну» (У. Бек), «модернізації модерну» (В. Цапф), що передбачають дослідження процесу модернізації не тільки у порівнянні з домодерними суспільствами, а й із самим модерном. Такі теорії «модернізації модернізації» свого часу були інспіровані Габермасовим концептом «модерну як незавершеного проекту» (*unvollendetes Projekt*). Проте, на мою думку, перспективнішим є концепт Рихарда Мюнха «модерну як незавершеного проекту» (*unvollendbares Projekt*)¹², адже, за Мюнхом, будь-яка завершеність призводить до догматизму, а зрештою і тоталітаризму, а незавершуваність модерну передбачає, власне, модернізацію модернізації, тобто постійне творення рефлексивних інституцій суспільства, що й можна конкретизувати в зазначених концепціях.

По-третє, модернізація українського суспільства здійснюється в умовах глобалізаційних процесів. І якщо на Заході модернізація відбувалася на основі внутрішніх чинників: раціоналізації життєсвіту, основу якого слід шукати в етосі протестантизму та просвітництва, без чого не було б і сучасних інституцій, то важливим чинником модернізації в Україні є глобалізація, яка стосовно цінностей бере на себе роль і соціальних, і системних інтеграцій. Тому глобалізація робить досить умовною опозицію «внутрішнє — зовнішнє». Понад це глобалізація також ставить під сумнів традиційні цінності, що спираються на замкнені етоси, висуває по-новому питання про відповідний глобалізації «новий дух» капіталізму, що позначається концептами глобального етосу, універсалістської макроетики тощо. Хоча цей процес також не є однозначним. Оскільки називають же «конфуціанство духом капіталізму XXI сторіччя».

Тому слід усвідомлювати, що модернізація нашого суспільства є вкрай суперечливим, амбівалентним процесом, здійснюваним на тлі переходу розвинених країн до постмодерних суспільних фор-

моутворень, постматеріальних цінностей тощо. Внаслідок глобалізації людської діяльності, а також засобів комунікації ці процеси постають для нас не лише зовнішнім, а й внутрішнім чинником. Отже, діагностування нашого суспільства і вироблення концепції його *модернізації*, зміни його ціннісно-нормативної системи та інституційних форм, тобто у площині соціальних і системних інтеграцій, має враховувати зазначені чинники і тенденції.

2. Ціннісні пріоритети громадян України в умовах суспільних перетворень і проблема консолідації суспільства

Основними цінностями, які викристалізувалися в новоєвропейському процесі, стали такі цінності, як «свобода», «рівність» і «братерство», започатковані ідеями доби Просвітництва як важливого складника модернізації. Ці цінності в сучасному демократичному суспільстві зазнали певної трансформації у вигляді так званих основних цінностей (*Grundwerte*), а саме: «свобода», «справедливість» і «солідарність». Об'єднувальним чинником цих цінностей є цінність «відповідальності». Ці основні цінності лягли в основу ціннісно-нормативної системи Євросоюзу, викристалізувавшись у процесі становлення цієї системи. У Консолідованій версії Договору про Європейський Союз, зокрема у статті 2, сформульована їхня сутність: «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема до осіб, що належать до соціальних меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів суспільства, де панує плюралізм, толерантність, правосуддя, недискримінація, солідарність та рівність жінок і чоловіків»¹³.

Ситуація змінюється й у площині інших рубрик ціннісних орієнтацій, скажімо щодо співвідношення традиційних, ліберальних та постматеріальних цінностей. Як бачимо, тут ідеться про моральні, правові, соціальні та політичні цінності, які лежать в основі соціальних і системних інтеграцій європейського суспільства. Це цінності універсалістського змісту і спрямування. Тому статті про основні цінності стали невід'ємним складником багатьох конституцій Євросоюзу.

Відповідно, здійснюючи модернізацію нашої країни у площині соціальної та системної інтеграцій, отже й суспільної консолідації,

ми маємо враховувати відповідні зміни в цінностях, яких зазнали країни як раннього, так і пізнього модерну, порівнюючи ці процеси з динамікою змін у ціннісних орієнтаціях українського суспільства. Тут я спиратимуся насамперед на дослідження провідного фахівця в цій сфері з Інституту соціології НАН України А. Ручки¹⁴.

Із цих досліджень випливає, що в умовах модернізації та подальших трансформацій нашого суспільства зміна ціннісних пріоритетів громадян України не завжди відбувається синхронно з макрозмінами в економіці, політиці, соціокультурній сфері. Їхні спрямованість і швидкість залежать, по-перше, від послідовності та ефективності здійснюваних реформ. А по-друге, характер ціннісних пріоритетів громадян зумовлюється їхньою належністю до тих чи інших соціальних угруповань. Бо одна річ, коли, наприклад, ідеться про ціннісні пріоритети малозабезпечених чи малоосвічених людей, а інша — про ціннісні пріоритети заможних чи високоосвічених громадян.

Треба також зауважити, що в умовах модернізаційних перетворень український суспільний етос не є чимось гомогенним, якимось однорідним культурно-ментальним утворенням. З одного боку, він пов'язаний із індивідуалізмом, демократизмом, підприємницькою ініціативою, самостійністю у мисленні та діях, інноваційністю, конкурентоспроможністю, прагненням до успіху тощо. І в цьому аспекті, безперечно, певні цінності сучасного українського етосу містять модернізаційний потенціал, що характеризується продемократичною та проринковою спрямованістю. Проте наявність в українському суспільстві зразків традиціоналізму, патерналізму, егалітаризму, наголос на субсидіарній справедливості, безпосередній солідарності та деперсоналізованій колективності тощо свідчить також і про його вагомий консервативний зміст.

Таким чином, сучасний український етос можна охарактеризувати як неоднорідну, навіть біполярну єдність, один полюс якої пов'язаний з демократичною і ринковою модернізацією суспільства, а інший навпаки — із захистом від радикальних змін, усуванням загроз і небезпек, збереженням звичного й усталеного порядку. Отже, з урахуванням темпорального чинника маємо наразі справу з проявом принаймні двох тенденцій у нашому суспільному етосі — консервативної та модернізаційної¹⁵.

Варто також звернути увагу на той факт, що консервативний потенціал українського етосу містить певні ризики й загро-

зи для нашого суспільства, які я, навздогін Габермасу, називаю «колонізацією навпаки», тобто не «колонізацією життєсвіту системою», а «колонізацією системи життєсвітом». Це означає підкорення партикулярними (родинними, корпоративними, зрештою мафіозними) етосами тих сфер, де мають функціонувати системні механізми інтеграції суспільства. Так само й розгортання модернізаційного потенціалу може містити загрози й виклики, якщо не враховувати здатність суспільства до перетворень. Адже збільшення валідності ліберально-демократичних цінностей, хоча й означає лібералізацію всієї системи суспільних цінностей, однак не усуває функцій традиціоналістських цінностей і навіть, можливо, не зужує діапазону їхньої дії. Це означає, що модернізаційні та консервативні елементи суспільного етосу можуть співіснувати паралельно, навіть перебувати у злагоді один з одним. Унаслідок цього надалі може виникнути певна культурно-ментальна суміш, що інтегруватиме в собі і модернізаційні, і консервативні цінності. Ймовірніше, вони разом утворюють структуру ціннісного діалогу, що впливає на формування орієнтаційних уподобань наших громадян.

Проте природно припустити, що в умовах суспільних трансформацій ці тенденції змагаються за домінування у структурі суспільного етосу. Якщо це так, то успішне просування до ринкової економіки, стабільної демократії та розвиненого громадянського суспільства пов'язане зі зростанням саме модернізаційної тенденції. Тобто для успіху українських реформ конче потрібен розвиток саме модернізаційного складника суспільного етосу. Без проринкового і продемократичного «реформування» суспільної свідомості, укорінення відповідних культурних і ментальних зразків у суспільне життя такого успіху не досягти. У зв'язку із цим суттєвим постає питання про баланс (співвідношення) традиціоналістських (патерналістських, егалітаристських, колективістських) і ліберально-демократичних (продемократичних, проринкових, індивідуалістських) ціннісних елементів у структурі вітчизняного суспільного етосу.

Останнім часом вага зазначених елементів помітно змінилася. Про це свідчать моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України. Науковці інституту вивчали за методикою відомого американського соціолога Р. Інглгарта, яка раніше була апробована у трьох світових дослідженнях цінностей (*World Value Survey*), поширення серед населення країни так званих матеріалістичних (на-

голос на важливості фізичної та економічної безпеки людини) та постматеріалістичних (наголос на важливості самовираження і самореалізації людини) цінностей. Аналіз моніторингових даних свідчить, що приблизно до 2000 року вага матеріалістичних цінностей у свідомості громадян України постійно зростала. Внаслідок масового збіднення ці цінності, які науковці визначають ще і як «цінності виживання», поділяло 2000 року три чверті населення країни. Щодо прихильників постматеріалістичних цінностей, то їх було в зазначеному році приблизно один відсоток. Зростання ваги матеріалістичних цінностей у свідомості громадян супроводжувалось відповідним підвищенням орієнтації на традиціоналістські цінності (здоров'я, сім'я, діти, добробут, рівність, традиції, участь у релігійному житті тощо).

Однак після 2000 року моніторингові дані свідчать, що вага матеріалістичних цінностей починає знижуватися. 2006 року їх поділяло вже трохи більше половини населення країни. Але це не означає, що у нас стало істотно більше прихильників постматеріалістичних цінностей («цінностей самореалізації»). Сьогодні таких прихильників приблизно півтора відсотка. В розвинених країнах «постматеріалістів» серед населення набагато більше. Натомість у наших умовах набуває ваги певний ціннісний синтез, коли поєднуються чи інтегруються матеріалістичні та постматеріалістичні цінності. Орієнтаційний потенціал громадян, в якому домінує подібний ціннісний синтез, характеризується одночасною орієнтацією на «цінності виживання» і «цінності самореалізації». Це так звана змішана ціннісна орієнтація. Вага цієї орієнтації після 2000 року зросла вдвічі, охоплюючи сьогодні сорок відсотків нашого населення. Її значущість для вітчизняного суспільного етосу слід оцінювати позитивно, бо змішана ціннісна орієнтація найбільш адекватно відповідає тим суспільним реаліям, які склалися на сьогодні. Розвиток цієї орієнтації залежатиме надалі від покращення як індивідуальних життєвих обставин громадян, так і загальної суспільної ситуації в країні в цілому.

Моніторингові дані свідчать також, що після 2000 року поряд зі зниженням ваги матеріалістичних цінностей у свідомості громадян відбувалося відносно зменшення важливості традиціоналістських цінностей. І хоча останні зараз ще посідають важливе місце у суспільному етосі, їхня вага вже не така беззаперечна, як раніше. Це

сталося завдяки піднесенню ліберально-демократичних цінностей (свобода слова, демократичний контроль рішень влади, індивідуальна самостійність, державна незалежність, демократичний розвиток країни, підприємницька ініціатива, рівні можливості для всіх, участь у діяльності політичних партій і громадських організацій тощо).

Ціннісні пріоритети громадян, які належать до тих чи інших соціальних груп і верств, зазвичай варіюються. Так, моніторингові дані показують, що низькостатусні соціальні групи (малозабезпечені, малоосвічені, пенсіонери, малокваліфіковані робітники, безробітні), які мають погану матеріально-економічну ситуацію в своєму домогосподарстві та ведуть важкий спосіб життя, характеризуються відносно сильним домінуванням матеріалістичних цінностей («цінностей виживання»), для них також важливішими є традиціоналістські цінності, ніж ліберально-демократичні. Вони найбільше патерналістськи та егалітаристськи налаштовані. Це насамперед люди старшого віку, які здебільшого є прихильниками церкви й традицій.

Водночас високостатусні соціальні групи (заможні, високоосвічені, адміністративна верства, підприємці, висококваліфіковані спеціалісти) мають у своєму середовищі найбільше «постматеріалістів», а також тих громадян, які сповідують змішану ціннісну орієнтацію. Серед них відносно менше традиціоналістів, натомість явно більше неегалітаристськи та індивідуалістськи налаштованих громадян. Ліберально-демократичні цінності користуються тут високою репутацією.

Середні соціальні верстви за значущістю традиціоналістських цінностей не відрізняються від низькостатусних груп. Проте серед них переважають за вагою ліберально-демократичні цінності. Крім того, поміж них менше «матеріалістів», ніж у середовищі низькостатусних груп. Від високостатусних груп середні соціальні верстви відрізняються насамперед лише меншою вагою ліберально-демократичних цінностей. У цілому це означає, що високостатусні верстви нашого населення відносно успішно адаптуються до суспільних трансформацій у бік побудови ринкової економіки, стабільної демократії та розвиненого громадянського суспільства. Середні верстви населення також намагаються успішно адаптуватися до суспільних перетворень, схиляючися до ліберально-демократичних цінностей і використовуючи певні традиціоналістські орієнтації¹⁶.

Таким чином, процес ціннісної модернізації відбувається в нашій країні вкрай суперечливо, загострюючи різноманітні проблеми, що не тільки свідчить про співіснування різних ціннісно-нормативних утворень, а й подекуди ставить під сумнів основні норми і цінності суспільства як такі. Подібний стан невизначеності в цінностях, коли співіснують поруч різні системи цінностей, утворює стан дифузії ціннісно-нормативної системи, що постає як стан аномії. За даними Інституту соціології, протягом десятиліть на запитання «Чого з наведеного Вам не вистачає?» стабільно відповідають: «Норм і цінностей, які об'єднували б державу і суспільство» близько 40 відсотків опитуваних¹⁷, що ставить під сумнів і солідарність, і справедливість, і свободу. Проте саме ці основні цінності утворюють фундамент для соціальної інтеграції суспільства, а отже і його консолідації. Треба зауважити, що, на жаль, індекс аномійної деморалізованості українського суспільства протягом двадцяти років залишається майже незмінним і тримається на рівні 13 балів за 18-бальною шкалою¹⁸.

Цей чинник дезінтеграційних процесів діє також на суспільні інтеграції в аспекті соціальних систем. Я спираюся тут знову на дослідження групи фахівців Інституту соціології «Рейтинг соціальних структур, які здатні інтегрувати українське суспільство», що свідчить про досить низький рейтинг центральної влади в інтеграційному процесі (27 %), а рейтинг місцевої — і зовсім нульовий. Так само він низький і у площині професійних об'єднань (3 %), політичних партій (7 %) тощо. А головним чинником інтеграції суспільства є громадські організації та об'єднання (67 %); *mass media* (53 %); сім'я та родичі як носії усталених цінностей та норм (43 %)¹⁹.

До цього слід додати і зростання соціальної нерівності в Україні, про що свідчать висновки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Зокрема, у монографії «Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу» зазначається, що «надмірна соціальна нерівність, що, як правило, продукує суспільну роз'єднаність, стримує людський розвиток та перешкоджає прогресу»²⁰. Отже, як наголошується у монографії, соціальна нерівність є перешкодою соціальній згуртованості²¹. Причому нерівність за сучасних умов — не просто складник суперечностей капіталізму, які відтворюються у процесі модернізації українського суспільства, тобто «повернення» так званого соціального питання, а

насамперед — результат і складник деформованого капіталізму чи, як його ще називають, клептокапіталізму, пов'язаного з антимо-дернізаційними, рефеодалізаційними процесами. На жаль, таке становище не надто змінилося і після зміни влади.

Стан аномії породжує також брак відповідальності як фундаментальної морально-етичної цінності, що є характерною рисою нашого суспільства: від відповідальності громадянина до спільної відповідальності громад, політиків і соціальних інституцій, зокрема і держави. Брак відповідальності своєю чергою викликає дефіцит довіри як «невидимої руки суспільства». І навпаки, зростання недовіри, особливо недовіри до соціальних інституцій, свідчить про низький рівень відповідальності цих інституцій. На жаль, у мене немає прямих соціологічних досліджень, які свідчили би про рівень відповідальності нашого суспільства. Проте непрямым свідченням є рівень довіри. На думку Френсіса Фукуями, Україна і країни СНД — це країни з низьким рівнем довіри, Німеччина, Японія, США — з високим. І якщо на рівні міжособистісних стосунків (особливо родинних) переважна кількість людей довіряють одне одному (хоча й цей показник знижується), то рівень довіри до соціальних інституцій, зокрема й політичних, досить низький (від 11 до 15 відсотків). Низький рівень довіри і до економічних інституцій. Про це свідчить і національне моніторингове опитування, і результати Міжнародної наукової конференції «Інститут довіри в економіці та суспільстві», що відбулася в Інституті економіки і прогнозування НАН України 2010 року. Низький рівень довіри спонукає до висновку, що наше суспільство взагалі є «суспільством без довіри», як це кваліфіковано в однойменній праці науковців Інституту соціології НАН України²². І хоча можна вважати це певною метафорою чи перебільшенням, адже «суспільство без довіри» взагалі не може існувати, проте таке перебільшення певною мірою виправдане, бо це ще й показник і рівня відповідальності цих інституцій, точніше їх безвідповідальності. Тому цей «страшний діагноз» спонукає до подолання такого становища.

Проте річ не тільки у тому, що бракує відповідальності, а й у тому, **якої саме** відповідальності бракує. Якщо зробити типологію відповідальності як основної цінності соціальної дії, а отже й фундаментальної категорії соціальної філософії і соціальної етики, то

можна виокремити такі її ідеальні типи: монологічна і діалогічна відповідальності.

Монологічна відповідальність утворюється технократичним горизонтом конвенційного етосу, основу якого складають традиційні партикулярні добродетелі, окремою формою прояву є і кримінальний етос. Це елітаристська відповідальність «за», яка спирається на методичний індивідуалізм і асиметричну комунікацію, з чого випливає патерналістське «врахування інтересів», а не їх узгодження. Така відповідальність своїм корінням востає в етос піклування (батьки — діти), отже є **патерналістською** відповідальністю. Рішення тут приймаються за учасників (*output*-відповідальність), що передбачає відповідальність одних і залежність і невідповідальність інших. З цього випливає некритичність до асиметричної комунікативної ситуації, що зумовлює консервативне ставлення учасників до наявних суспільних структур (структурний консерватизм), а отже, це **антимодернізаційна позиція**.

Діалогічна егалітарна відповідальність забезпечується демократичним горизонтом симетричної комунікації в суспільстві, опертям якої є етос взаємності зрілих особистостей (громадян) та регулятивний принцип справедливості, що передбачає спільну відповідальність, коли рішення приймаються разом з усіма учасниками (*input*-відповідальність) на основі діалогічного узгодження інтересів і волі до розумного консенсусу. Для цього потрібен відповідний рівень демократичних інституцій і насамперед критичної публічності громадянського суспільства. Вона передбачає критичність стосовно асиметричної комунікативної ситуації (емансипативна критична теорія), отже **модернізаційна** за своєю спрямованістю, до того ж містить і постмодерні тенденції²³.

Звернімося знову до соціологічних досліджень, які свідчать, що в нашій країні зростає рівень цінності патерналістської, асиметричної відповідальності. Зокрема, тут ідеться про зростання кількості тих, хто позитивно відповідає на запитання «Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?» (з 40,5 % — 1994 року до майже 64 % — 2010 року)²⁴. Про це свідчать і дані всеукраїнського моніторингу, згідно з якими рівень довіри до громадських організацій становить близько 15 %, тимчасом як у розвинених країнах — понад 50 %²⁵.

Із цього можна також зробити висновок, що нам бракує насамперед діалогічної відповідальності, коли б рішення приймалися не кимось «за інших» (за нас), а «разом з іншими» (разом із нами). Це має бути діалог влади і громадськості, а не діалог влади з громадськістю. Зокрема, це стосується і вироблення та ухвалення законів у сфері економіки, бізнесу тощо. І такий діалог, а не апеляція до традиційного (конвенційного) етосу і є умовою етизації і економіки, і нашого життя в цілому. На жаль, практика свідчить про протилежне, що ставить під сумнів і процеси консолідації суспільства. Проте за умов відсутності такого діалогу, а отже й контролю з боку громадськості, нам так само бракує і монологічної відповідальності, відповідальності «за». Адже на всіх рівнях суспільства відповідальність здебільшого анонімізована або постійно перекладається на інших — особливо на попередників. Це така собі підліткова етика «неповнолітніх» громадян, особливо можновладців. Звісно, у таких умовах тотального дефіциту і монологічної, і діалогічної відповідальності надто складно відбувається модернізація країни. Проте я переконаний, що наше суспільство здатне до історичного процесу навчання (*Lernprozess* — Габермас), а отже й до модернізації, каталізованої процесом глобалізації.

Таким чином, відбудовою чи відтворенням конвенційної (традиційної та інституційної) стадії розвитку моральної свідомості не вичерпується проблема морального розвитку нації та її консолідації. Наступне, ще важливіше, завдання — це шлях модернізації усього суспільства, зокрема і його культури, моральних норм і цінностей. Така модернізація, за якою етос не обмежується горизонтом «внутрішньої», традиційної моральності, а трансформується в універсалістську етику, засадничену загальнолюдськими цінностями і правами людини, особливо необхідна Україні за умов, коли вона стає рівноправним членом світового співтовариства, а людство онтологічно, а не лише як ідея, перетворюється на єдність на основі діалогічного принципу взаємності, рівноправ'я всіх націй та культур і колективної відповідальності за спільне буття.

Отже, потрібен також перехід до *постконвенційної дискурсивної етики* з її демократичним потенціалом, основу якої складає принцип справедливості, толерантності та взаємоповаги зрілих особистостей, що стверджується шляхом комунікативної раціоналізації життєвого світу та створенням механізмів дискурсивного об-

грунтування норм і цінностей як суспільної метаінституції. Останнє не можна уявити без *горизонту ідеальної комунікативної* спільноти рівності, справедливості та солідарності як регулятивної ідеї. Важливим є також віднаходження оптимального співвідношення і взаємодії матеріалістичних і постматеріалістичних, консервативних і ліберальних, *конвенційних* (традиційних) та *постконвенційних* (дискурсивних) механізмів функціонування етичних норм і цінностей, зокрема і в системах політики, права і господарства.

3. Деякі проблеми конституційної модернізації України у світлі європейських цінностей

Процес модернізації українського суспільства, курс на євроінтеграцію потребують не тільки вироблення стратегій кардинального реформування його інституційної системи, а й змін у ціннісно-нормативній системі й насамперед модернізації Основного Закону України як конституції її суспільно-політичного устрою і найважливішого чинника консолідації українського суспільства. Своєю чергою це потребує вироблення самої концепції конституції і процедур стратегії конституційного процесу, що спонукає до пошуку відповідей на запитання: а чому, власне, виникає така необхідність, чим не задовольняє теперішня конституція? Ці питання виходять за межі конституційного процесу, правової площини, переходячи у площину відповідей на запитання про механізми та процедури легітимзації, тобто набувають набагато ширших громадсько-соціальних вимірів.

Відповідаючи на ці запитання, варто ще раз звернути увагу на зміст поняття модернізації: що тут мається на увазі? Здебільшого зміст цього поняття також тлумачиться радше у повсякденному сенсі, а саме: покращення, вдосконалення тощо. Проте згадаймо, що конституційні процеси у Західній Європі відбувалися паралельно зі створенням національних держав і громадянського суспільства в їхніх межах, що й увійшло в історію як модерне суспільство. Сучасні суспільства переживають процес створення постмодерного (постіндустріального, інформаційного, посткапіталістичного) суспільства, про що вже йшлося у першому підрозділі.

У зв'язку із цим конституція також має відповідати викликам сучасної доби як суспільства ризиків чи «глобальних ризиків». У

вирішенні цього завдання ми маємо також перейматися такими запитаннями, а саме: для якого типу суспільства (в соціально-історичній перспективі) має бути чинною майбутня конституція, тобто треба відповісти на запитання: яке суспільство ми маємо і яке суспільство ми розбудовуємо? До того ж треба зауважити: конституція — це суспільна угода між громадянами, громадянським суспільством і державою, тому концептуально варто зберегти в конституції ідею «суспільного договору».

Адже зміни, що вноситимуться до конституції, потребуватимуть визнання народом у той чи інший процедурний спосіб. Це визнання і є суспільним договором. І навіть конституція Брежнєва, згадаймо, мала б зафіксувати там реалії суспільства розвиненого соціалізму, а її проєкт виносився на громадське обговорення. Інша річ, наскільки реальним був той розвинений соціалізм і наскільки коректним з огляду на процедуру було обговорення. Так само можна оцінити й конституційний процес за часів Л. Кучми. Отже, у виробленні концепції конституції потрібно більш аргументовано обґрунтувати необхідність конституційних змін, а також напрями цих змін відповідно до основних цінностей, які мають бути також зафіксовані в Основному Законі. Це *перше* зауваження.

Тому *друге* зауваження полягає у тому, що варто звернути увагу на основні цінності, на яких ґрунтуватиметься конституція. Як уже зазначалося, це цінності гідності, свободи, рівності й солідарності. Як об'єднувальна цінність тут має бути цінність відповідальності. Ці цінності повинні пронизувати все тло, концепцію та ідеологію конституції, бути її духом та буквою, на основі чого й мають бути сформульовані всі інші соціальні, політичні та правові норми. У цьому плані першою статтею повинна бути стаття про те, що **«гідність людини незаперечна, поважати й захищати її — обов'язок держави Україна»**. Нагадаю, що саме так починається стаття перша Основного Закону Федеративної Республіки Німеччина²⁶, а положення про державу, її структуру та функції сформульовані після цього. Статті про основні цінності є і в Конституції Австрійської Республіки²⁷. Здійснюючи євроінтеграцію, ми маємо не тільки орієнтуватися на європейські цінності, а й забезпечити їх дотримання, гарантоване Основним Законом.

Відповідно *третьє* зауваження стосується усвідомлення того, що норми конституції, засадничені основними цінностями, як і будь-

які інші (соціальні, правові, морально-етичні) норми, мають пре-скриптивний (приписувальний), а не дескриптивний (описовий) характер, навіть коли вони сформульовані в дескриптивній формі. Це означає, що норми не описують, а приписують. Якби норми описували тільки те, що є, вони були б непотрібні. Якби вони були геть відірваними від реальності, то не діяли б. Це можна продемонструвати на прикладі обговорення статей чинної конституції, коли, скажімо, ставляться під сумнів статті про соціальну державу чи соціальне ринкове господарство, адже вони не діють. Але те саме можна сказати й про багато інших статей: про поділ влад, про безоплатне медичне обслуговування тощо.

Але, якщо у нормотворчості спиратися тільки на фактичність, тоді треба узаконити, наприклад, і крадіжку, і хабарництво, і корупцію, оскільки вони вже стали, на жаль, невід'ємним складником і фактичною рисою нашого суспільства. Тому у виробленні концепції державного устрою варто пройти між Сциллою ідеалістичної і Харибдою натуралістичної хиб. Це означає усвідомлення нередуктованості суцього і належного, ідеального і реального, фактичного і контрфактичного. Тому важливим є запровадження у статті I конституції формального визначення нашої держави як конституційної, не вилучаючи з неї і змістових визначень, а саме: Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова і конституційна держава. Визнання, повага і дотримання конституції є умовою патріотизму. Не регіональний, національний, етнічний, а саме «конституційний патріотизм» — основа сучасного патріотизму як такого, отже — найважливіший чинник консолідації українського суспільства.

Що стосується народовладдя, то обговорення цього питання слід почати з визначення поняття «народ» як основного інтегрального поняття українського суспільства. У Преамбулі Конституції України 1996 року записано: «Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України». І в інших статтях вживається поняття «український народ». Зокрема, стаття 5 стверджує, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Саме це поняття і слід залишити в конституції, адже воно є найзагальнішим консолідативним поняттям.

По-перше, треба мати на увазі, що поняття народу, як воно складалося з ХІХ сторіччя, етимологічно ближче до поняття полі-

тичної нації. Саме поняття нації, якщо звернутися до етимології, походить від латинського слова *nasci* (від «народжувати»), що означає сукупність людей, споріднених від народження.

По-друге, звернувшись до досвіду інших країн, зокрема до Конституції Федеративної Республіки Німеччина, бачимо, що йдеться якраз про народ (*Volk*) і в преамбулі, і в статті 20, в якій сформульовано положення про народ як «джерело державної влади». В Основному Законі Австрійської Республіки також йдеться про народ (*Bundesvolk*). І хоча у випадках з Німеччиною і Австрією це зрозуміло внаслідок певної дискредитації поняття нації в ХХ сторіччі, однак і в інших конституціях, зокрема в російській, американській, ключовим є поняття «народ».

По-третє, є й інші, сучасніші, причини для того, щоб залишити поняття «народ» у конституції. Мається на увазі та обставина, яку Ю. Габермас називає «постнаціональними констеляціями», пов'язаними з глобалізацією, з тими викликами, які У. Бек називає «світовим суспільством ризиків». А поняття «народ» містить і національний, і політично-національний, і громадський виміри. Тому цілком правильним буде додати до поняття «український народ» визначення політичної нації. Тоді в преамбулі конституції слід записати таке: «Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей як політичної нації» і далі по тексту.

Що стосується концептуалізації народовладдя, то воно здійснюється не тільки державними інституціями, тобто не тільки інституціями представницької демократії і деякими формами прямої демократії, як записано в розділі III (Референдуми і вибори). Народовладдя постає насамперед інституціями громадянського суспільства. У засобах масової інформації жваво обговорювалося питання про референдум. Як засторогу наводили приклад Німеччини та Австрії 30-х років. Проте, згадаймо, і нацисти, і австро-фашисти прийшли до влади через вибори. Тому треба пам'ятати застереження Карла Мангайма у книжці «Людина та суспільство за доби реконструкції»²⁸ про те, що вибори можуть стати тим ліфтом, який здатний привести до влади ірраціональні сили, як воно і трапилось у цих країнах.

Отже, народовладдя — це не тільки вибори й референдуми, які проводяться час від часу, а це й (насамперед) легітимність проце-

дур і точність їх дотримання й виконання. Ось чому народовладдя передбачає першою чергою посилення ролі інституцій громадянського суспільства, їхньої здатності до самоорганізації, посилення ролі неурядових організацій у ствердженні законодавчої ініціативи тощо. Тому варто подолати концепт про те, що влада народу — це завжди державна влада. Розширивши поняття «розділення влад», що веде свій родовід від концептів Дж. Лока і Ш. Монтеск'є, треба не тільки застосовувати поняття «четвертої влади» *mass media*, концептуалізованої Г. Шельські, а й поняття «п'ятої влади», пов'язаної з електронними мережами цифрових технологій.

Таким чином, у преамбулі «Ми український народ — громадяни України» треба залишити поняття «український народ», додавши уточнення у такий спосіб: «Ми український народ як політична нація — громадяни України та їх об'єднання всіх національностей...» Як бачимо, український народ і громадяни України — поняття-синоніми. І тут, мабуть, не варто звужувати поняття «народ», як, наприклад, це зроблено у Конституції Австрійської Республіки, в якій народ тлумачиться як «бундесгромадяни, що мають право голосу». Відповідно доцільно було б назвати розділ III нашої конституції так: «Інституції та процедури безпосереднього народовладдя», в якому, окрім виборів і референдумів як безпосередньої реалізації народовладдя, слід передбачити у відповідній статті участь громадських організацій у безпосередньому здійсненні влади шляхом реалізації законодавчої ініціативи у вигляді підготовки, обговорення та подачі до Верховної Ради законопроектів. Це було б реальним шляхом реалізації процедур і механізмів деліберативної демократії, що є новою формою демократичних процесів у розвинутих країнах.

Прикладом такого безпосереднього народовладдя як певної «метайнституції» став Майдан із його демократичним потенціалом і універсалістським етосом. Розгорнувши цей потенціал, Майдан став найважливішим чинником і модернізації, і консолідації українського суспільства. Розпочавшись із захисту євровибору, отже і європейських цінностей, він обернувся протестом проти свавілля влади, перетворившись на Революцію гідності, що пришвидшило модернізаційні процеси в Україні. Досвід Майдану показує, що у проєкті конституційних змін до права на вибори і референдуми, а також участі в народовладді громадських організацій слід додати

право громадян на спротив владі у вигляді мирної непокори у разі узурпації влади та руйнування конституційного ладу, як це записано в Конституції Федеративної Республіки Німеччина²⁹.

І хоча процеси спротиву відбуваються вкрай суперечливо, адже відомо, що Майдану протистояв антимайдан із його конвенційним, партикулярним (навіть кримінальним) етосом як ще один виклик згуртованості українського суспільства, однак у цілому Майдан став невід'ємним складником консолідації українського народу. Про це свідчать і соціологічні дослідження. Зокрема, Ірина Бекешкіна зазначає: «Після революції 2004 року на 10 % збільшилася кількість тих, хто вважав себе громадянином України першою чергою. А після Майдану зразка 2013—2014 років — на цілих 15 %. Зараз тих, хто ідентифікує себе першою чергою громадянином України, — близько 73 %. Причому таке зростання відбулося насамперед за рахунок жителів сходу і півдня України. До речі, у Донецькій області зараз 50 % населення ідентифікує себе першою чергою як громадян України, хоча зовсім недавно таких респондентів було тільки 34 %. Таким чином, уявлення жителів Донбасу про себе як особливий народ ґрунтовно підірвано»³⁰. Такий показник самоідентифікації українських громадян свідчить і про значний поступ й у площині консолідації українського суспільства.

По-перше, великий здобуток Майдану — це прискорення формування громадянського суспільства та політичної нації в Україні, коли люди об'єднуються і гуртуються незалежно від етнічної, релігійної, мовної приналежностей, захищаючи свої права і свободи як універсалістські цінності. Адже до подій Майдану процес формування громадянського суспільства в Україні відбувався доволі мляво, спираючися насамперед на громадські (неурядові) організації, активовані й фінансовані здебільшого закордонними фондами. Теперішнє громадянське суспільство, як воно склалося і розвивається після Майдану, самоорганізується, так би мовити, знизу. Зокрема, це проявляється через волонтерські рухи з початком агресії з боку Росії. Важливим є і той факт, що порівняно з попередніми виступами ці організації сильніше й рішучіше впливають на владу, утворюючи певне «силове поле» громадянського контролю за владою й тиску на можновладців.

По-друге, зазначимо, що другий Майдан став всесвітньоісторичним явищем. Відомо, що існують різні реакції у світі на цю подію,

у тому числі й на Заході. Я знаю оцінки деяких сучасних західних філософів, зокрема видатного німецького філософа Дитриха Бьолера, у листуванні з яким я постійно відчував і відчуваю солідарність із нашим народом: і під час Майдану 2004, і під час Революції гідності 2013—2014, і особливо з початком російської агресії.

Саме Бьолеру належить оцінка Майдану як всесвітнього, а не суто українського явища. Як зауважує відомий німецький філософ у передмові до українського видання книжки «Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи», «Майдан за доби цифрових технологій є *всесвітньопублічним*»³¹. Ще більше, такий майдан, додає філософ, може стати «ефективним засобом делегітимації політики насилля і терору, зокрема, у вигляді політики путінізму»³². Украй важливим є ще й уточнення, яке вживається у визначенні значення Майдану: «за доби цифрових технологій». Тобто Майдан не обмежується топографією Майдану Незалежності. Хоча той факт, що люди, обстоюючи свої права і захищаючи свою гідність, вийшли фізично, так би мовити, у своїй тілесності, ризикуючи, ще більше — жертвуючи своїм здоров'ям, навіть життям, уже є величезною подією. Однак, мабуть, це поняття набагато ширше, повторюю, саме за доби цифрових технологій, тобто явище, яке відповідає вже новій стадії розвитку модерного суспільства. Зміст і значущість цієї події виходить за межі і Майдану Незалежності, і Майдану під назвою «Україна» ще й тому, що Україна знову постала в центрі світових подій, захищаючи фундаментальні цінності й каталізуючи демократичні процеси в глобальному масштабі.

По-третє, — і це вже досвід обох майданів, — на жаль, громадянське суспільство ще не виробило достатніх механізмів тиску на можновладців і владу загалом, аби вони проводили справжню модернізацію і реформування інституцій українського суспільства.

Варто звернути увагу ще на один важливий чинник консолідації українського суспільства, яким став спротив українського народу агресії Росії проти України. Звісно, війна — це жах! Її не можна виправдати, до того ж виникає сумнів, наскільки морально розмірковувати про війну, не беручи в ній безпосередньої участі. Війна роз'єднує суспільство, часто-густо регресуючи його до найпростіших, навіть архаїчних, стадій моральної свідомості та комунікації з приписами на кшталт «око за око, зуб за зуб», редукуючи людські стосунки й відносини до Шмітової парадигми «друг-ворог». Проте

сподіваймося, війна є і каталізатором процесів консолідації нашого суспільства. Після Майдану це, мабуть, ще один потужний об'єднувальний чинник, фактор подальшого формування політичної нації та громадянського суспільства в Україні.

І оскільки наша держава ще не стала виразником спільного інтересу й загальної волі як *volonte generale*, а здебільшого є проявом партикулярних, корпоративних інтересів, то вона часто-густо не виконує своїх головних функцій, зокрема функцію захисту й оборони країни та держави від зовнішніх ворогів. Ці функції здебільшого перебирають на себе громадські організації, каталізуючи процес формування громадянського суспільства в Україні. Це чинник консолідації українського народу й у поступі до демократичних перетворень, до перебудови суспільства і держави на гідних людини умовах, тобто на основі нормативної системи, засадниченої універсалістськими цінностями.

4. Модернізація як цивілізаційний вибір України: ціннісно-нормативний вимір

Підписавши Асоціацію з Євросоюзом, і наша влада фактично зробила цивілізаційний вибір, вибір до європейської ціннісно-нормативної системи, до правових та морально-етичних норм. Проте ще раніше, на Майдані, цей вибір зробили наші громадяни, поваливши злочинний режим, який намагався узяти курс на протилежні цінності. А чи зробили так само цей вибір усі українці? Чи мають вони взагалі робити цей вибір, і що це за вибір, вибір між чим і чим, у який спосіб вони це можуть зробити? І це не риторичні запитання. Згадаймо, Революція гідності розпочалася як захист євровибору.

Проте слід зазначити, що цей вибір не є таким однозначним і очевидним і навіть деякі науковці вважають, що сьогодні годі вести мову про якийсь цивілізаційний вибір, мовляв, запровадженням християнства на Русі цей вибір вже давно зроблено. Так принаймні зауважив академік НАН України Петро Толочко у доповіді про 1000-річчя смерті князя Володимира на щорічних зборах НАН України 2015 року, викладеній у статті «Цивілізаційний вибір Володимира Святого»: «По суті Володимир Святославич зробив цивілізаційний вибір на наступне тисячоліття. І коли я чую від поперед-

ньої або сьогоднішньої влади, що Європа — наш цивілізаційний вибір, я не можу збагнути змісту цього гасла. А як бути з цивілізаційним вибором Володимира? Невже ми його відкидаємо?»³³. Тим більше це стосується його книжки «Україна в огні євроінтеграції», виданої у Санкт-Петербурзі того самого року³⁴.

Звісно, вибір Святого Володимира є історичним фактом, і його навряд чи можна відкинути. Проте як тлумачити цей вибір, і чи є він остаточним? До того ж цей факт аж ніяк не означає, що українці в нових історичних умовах не можуть робити свій вибір. Однак шановний академік, апелюючи до традицій, архетипів української культури, закодованої у візантійській традиції, позбув нас, сьогоднішнє покоління, такого вибору. Як тут не згадати Канта, який у невеличкій праці «Відповідь на запитання: що таке просвітництво?» писав: «Жодна епоха не може взяти на себе зобов'язання та поклястись поставити наступну епоху в таке становище, коли для неї було б неможливим розширити свої (передусім украї необхідні) пізнання, позбавитись від помилок і взагалі рухатись вперед у просвітництві. Це було б злочином проти людської природи, першоджерельне призначення якої міститься саме в цьому поступі вперед. І прийдешні покоління мають цілковите право відкинути подібні рішення як нелегітимні і навіть злочинні»³⁵. І так само, як ми не можемо вирішувати за наступні покоління, так само й не можемо бути заручниками рішень попередніх поколінь, а повинні мати «мужність жити власним розумом», звісно, поважаючи й вибір своїх прашурів. А це означає, що, роблячи вибір, ми маємо зважати на нашу попередню історичну і культурну традицію і сучасні реалії і розвивати їх, зокрема процеси модернізації і глобалізації, враховуючи й ті ризики і загрози, які доведеться долати на шляху реалізації цього вибору.

Слід зауважити, що цивілізаційний підхід, як і будь-яка парадигма в питаннях філософії історії, має свої переваги і методологічні межі. По-перше, не завжди просто розрізнити й відокремити одне від одного поняття «культура» і «цивілізація». Так, англо-французька соціологічна традиція здебільшого схиляється до поняття «цивілізація», німецька — до поняття «культура»³⁶. Згадаймо, що німецькі соціологи під час Першої світової війни зауважували, що вони захищають культуру, а французькі — цивілізацію. Прикметною ілюстрацією цього факту є те, що переклад книжки

С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій»³⁷, яка й започаткувала обговорення цієї проблематики останніми десятиріччями, німецькою мовою здійснено як «Боротьба культур»³⁸.

І все-таки існує певна специфіка культури і цивілізації як форм суспільної інтеграції, тобто того, що позначається займенником «МИ». Якщо перша пов'язана з живим процесом людського спілкування, укоріненого в життєвих формах і життєсвітах, то цивілізація утворює знеособлені, системно-функціональні форми людського існування. Перша утворює простір соціальних інтеграцій, друга — функціональні механізми системних інтеграцій.

Не заперечуючи цивілізаційного підходу, хотів би висловити деякі міркування щодо його меж. Адже, спираючися на принцип фалібілізму, науковцю слід завжди мати на увазі, що будь-які твердження, теорія, парадигма можуть бути хибними, принаймні мають методологічні межі свого застосування, тому й будь-яке дослідження має враховувати межі дії тієї чи іншої теорії як методологічної парадигми. Згадаймо, що парадигма замкнених культур виникає в ХІХ сторіччі, зокрема у І.-Г. Гердера, на противагу прогресистському підходу Дж. Віко, Г.-В.-Ф. Гегеля, О. Конта, К. Маркса. Згодом цю парадигму розвивали О. Шпенглер, А. Вебер, М. Данилевський, А. Тойнбі, Н. Еліас, С. Гантінгтон та ін. Це, так би мовити, горизонтальна візія, за якою існують і співіснують різні цивілізаційні утворення, які проходять певні стадії свого розвитку.

Проте треба враховувати той факт, що існують й інші парадигми, наприклад прогресистська, що має різні прояви, зокрема формаційний підхід К. Маркса тощо. Сюди також можна додати концепт раціоналізації М. Вебера, який виокремлював архаїчне, традиційне та модерне суспільства; діалектика просвітництва М. Горкгаймера, Т. Адорно, комунікативний підхід Ю. Габермаса, який на основі теорії комунікативної дії розробляв філософію історії як зміну суспільних форм: архаїчне, традиційне, модерне і постмодерне. Це вертикальний підхід, спрямований на дослідження певних закономірностей суспільного розвитку, спільних для тих чи інших цивілізаційних утворень. До того ж слід мати на увазі асинхронію суспільного розвитку, коли одна й та сама соціальна онтологія може мати різні історичні виміри.

Згадана книжка Гантінгтона, яка й відкрила нову сторінку в дискусії «культура — цивілізація», спрямована на розробку цивілі-

заційної чи, як він її називає, «поліцивілізаційної» парадигми на противагу лінійному підходу Ф. Фукуями з його концептом «кінця історії» як остаточної перемоги ринкового господарства і ліберальної демократії у всесвітньому масштабі. Ця книжка соціолога і політика мала би виробити методологічні засади реагування Сполучених Штатів на нові глобальні виклики, що з'явилися в останній третині ХХ сторіччя у виробленні стратегії реальної політики США. Гантінгтон вважає, що «наступна світова війна, в разі її виникнення, буде війною цивілізацій». Звісно, як директорові Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету, як радникові Пентагону, доцільно спрямовувати свої зусилля напрямом вироблення стратегії «реальної політики». Проте Гантінгтон, розвиваючи концепцію Гердера про ізольованість культур, фактично заперечує їхню спорідненість, пов'язану з універсалістським виміром етичного, який виникає ще в осьовий час і процес формування якого не завершено й досі.

Тому книжка Гантінгтона з самого початку була вкрай суперечливою, наражаючись на вагому аргументовану критику. По-перше, поліцивілізаційна парадигма, як називає свій підхід Гантінгтон, надто абстрактна, наприклад, в одну цивілізацію виділено дві третини африканського континенту, по-друге, попри модернізаційні процеси, які відбулися й відбуваються у світі, за основу взято релігійний аспект, зауважуючи майбутню війну між християнською і мусульманською цивілізаціями, по-третє, акцентуючи увагу на розбіжностях між культурами і цивілізаціями, прибічники такої концепції не тільки залишають поза увагою спільність, а й відволікають її від вирішення тих глобальних проблем, які народи світу мають вирішувати разом, інакше це призведе до загибелі всієї людської цивілізації. Це комунітаристська, партикуляристська позиція, що заперечує загальнолюдські цінності і релятивізує універсальні норми.

А відтак єдиною альтернативою «війни культур», якщо спиратися на партикуляристську позицію, вважається підпорядкування цих культур якійсь сильнішій культурі й асиміляція їх у ній. Таким чином, будь-який дискурс розглядається тільки як здійснення «волі до влади» і така позиція призводить до «позитивізму сили» — легітимним є той, хто дужчий. Тому будь-який універсалізм ототожнюється з імперіалізмом панівної культури, хай це буде культура,

засадничими цінностями якої є цінності свободи, справедливості, прав людини тощо.

Така «культурна автаркія» фактично призводить до релятивізації цінностей, а отже втрати критеріїв їх оцінювання. З цієї позиції одновартісними постають, наприклад, етика християнства і етика націонал-соціалізму, етика Канта і «моральний кодекс будівника комунізму». Така позиція має і політичні наслідки, адже за браком метакритеріїв навряд чи можна обґрунтувати та впроваджувати у життя якусь скільки-небудь ціннісно значущу етнічну та національну політику, а отже й критикувати владу за проведення такої політики щодо тих чи інших культурних спільнот.

До того ж емпірично людина належить до різних суспільних об'єднань, соціальних систем і комунікативних практик. Тому слушною є критика цієї позиції, представлена, зокрема, в книжці лауреата Нобелівської премії Амартії Сена «Культурні ідентичності. Чому немає війни культур», у якій він наголошує, що **хибна ілюзія єдиної ідентичності конструє і фаталізує таку «боротьбу культур»**. Тим часом як світ набагато складніший і багатовимірний, він утворюється з блоків релігій, культур або цивілізацій, сюди належать й інші чинники людського буття, такі як класи, гендер, освіта, професія, мова, мистецтво, наука, мораль та політика. Жодна людина не є тільки мусульманином або християнином, вона є також жінкою або чоловіком, має дітей або ні, зі своїми політичними переконаннями та моральними налаштуваннями, які об'єднують її з іншими людьми або відрізняють її від них³⁹.

Така поліцивілізаційна парадигма є одновимірною і непримиренною, вона призводить до того, що Україна відповідно до культурно-релігійних архетипів, за Гантінгтоном, **опинилась у православній цивілізації разом із Росією**. Зокрема, дослідник пише: **«Цивілізаційний підхід передбачає співпрацю між Україною і Росією і спонукає відмовитись від ядерної зброї»⁴⁰**, додаючи до цього сентенцію, що це передбачає також **«надавати Україні істотну економічну допомогу і вжити інші заходи для збереження єдності й незалежності України і виділяти засоби на планування непередбачуваних витрат при ймовірному розпаді України»⁴¹**. Проте такий «цивілізаційний підхід» не справдився, він якраз і дав привід Росії розпочати війну з Україною, спираючися на ідеологеми «руського мира», укорінені в «духовних скрепах» єди-

ної східно-православної цивілізації. І такий підхід не залишив би нам іншого вибору, окрім того, щоби бути у форватері імперської політики Росії.

Адже, якщо ми разом із Росією належимо до однієї східно-православної цивілізації і до «руського мира», то у Росії є всі підстави захищати його від ворогів інших цивілізацій, зокрема західної. Проте це неправильно і фактично, й історично. По-перше, цивілізаційні витоки Росії не тільки в «духовних скрепах» східного православ'я, а й татаро-монгольської цивілізації. У цьому плані нас може зацікавити Марксова оцінка Росії у праці «Історія таємної дипломатії XVIII сторіччя», в якій дана оцінка так званим «східному варварству» і «східній деспотії»: **«Москва виросла і посилилась із жахливої й нікчемної школи монгольського рабства. Її могутність посилюється тільки тим, що в мистецтві рабства вона досягає віртуозності».**

Звісно, багато можна говорити про таке перетворення Золотої орди на Московську, проте це вже предмет історіографічних досліджень. У контексті нашого обговорення Марксове твердження важливе тим, що йдеться тут про регресію Московської держави до рабства, що певною мірою є її історичним кодом. Такою регресією, порівняно з Лютневою буржуазною революцією 1917 року, став Жовтневий переворот, який призвів не тільки до «рефеодалізації» російського суспільства, де місце князьків заступили партійні функціонери, а Радянський Союз став реставрацією Російської імперії, а й до форм соціальності, які, поєднавшись із сучасною «наукою й технікою як ідеологією», стали безпрецедентними в історії формами рабства. І таку регресію Росії ми спостерігаємо й сьогодні, яка прагне легітимації в ідеологемах східнослов'янсько-православної цивілізації, «руського мира», що реалізується в крайніх правих формах православного фашизму тощо. Це така постмодерністська гібридна ідеологія, яка прагматично об'єднує різні соціокультурні форми: від православно-східнослов'янської традиції і «східного варварства» та «східної деспотії» до марксизму-ленінізму і націонал-соціалізму.

На жаль, і деякі наші дослідники повторюють подібні сентенції концепту Гантінгтона, підштовхуючи нас в обійми Росії. Наприклад, автори книжки **«Цивілізаційні моделі сучасності»**, поділивши світ на вісім цивілізацій, наголошують на тому, що Україна і Білорусь, годі казати вже про Росію, Грузію чи Вірменію,

прямого стосунку до західної ідентичності не мають. Тому й сама проблема інтеграції в загальноєвропейські, тобто західні структури пострадянських держав східнохристиянської традиції з цивілізаційного погляду виглядають неправильно сформульованою⁴². І попри те, що в цьому академічному творі розглядаються й генетичні виміри цивілізаційного процесу, цей підхід залишається позаісторичним.

До православно-слов'янської цивілізації зараховує Україну й академік Петро Толочко в зазначеній книжці, апологетизуючи також ідеологему «русского мира». Академік вважає, що доповідь патріарха Кирила в Україні неправильно зрозуміли⁴³, хоча текст промови патріарха свідчить про те, що попри універсалістські (вселенські) домагання Російської православної церкви вона за ідейним змістом є партикуляристською і контекстуалістською, а політично, скочуючися до релігійного фундаменталізму, постає ідеологічною легітимацією російського імперіалізму. До того ж ідеологема православно-слов'янської цивілізації спонукає до різних запитань, скажімо, як тоді бути з іншими релігіями й етносами і в Росії, і в Україні, і як когерентувати її з іншою ідеологемою, наприклад — євразійської цивілізації? Мабуть, у цьому разі Україні доведеться змінити й географічне розташування.

Я не аналізуватиму докладно цю позицію, зроблю лише посилення на висновок інших істориків із цього приводу: «Зважаючи на стрімке розширення арсеналу методів, спрямованих на конструювання й утвердження в інформаційному просторі образу Української держави як штучного утворення, напевно, давно настав час поставити питання щодо існування у вітчизняній історичній науці “п’ятої колони”, яка вже не перший рік відточує свою майстерність у пропагандистському супроводі неоімперської зовнішньої політики путінського режиму, що становить загрозу не лише українській, а й світовій системі безпеки. Про це свідчить і те, що останнім часом, незважаючи на агресію Російської Федерації проти України, у Москві, Санкт-Петербурзі, Ростові-на-Дону та інших російських містах (видавництвах) з’являються публікації вітчизняних істориків, по суті, українофобського й антиєвропейського змісту, в руслі ідеології “русского мира”»⁴⁴. Додам тільки, що такі публікації свідчать про перетворення частини нашої історіографії на ідеологію, ворожу до України і до її цивілізаційного вибору.

До того ж, спираючися на концепт архетипів чи смислових (генетичних) кодів певної культури, які утворюють і цивілізаційні форми, складно зрозуміти, як відбувається розвиток, що виходить за межі цього коду чи архетипу. Так, стало звичним, особливо після концепту раціоналізації М. Вебера, західну культуру визначати у термінах раціональності. Проте, як відомо, арабська культура за часів середньовіччя була раціональнішою, ніж західна. Понад це ця культура стала поштовхом для європейського ренесансу, розвитку експериментальної науки тощо. Те саме стосується й інших, так би мовити, атрибутів західної цивілізації. Наприклад, Амартія Сен, критикуючи Гантінгтонову тезу про «почуття індивідуальності та традицію індивідуальних прав і свобод» як про суто західні цінності, які лежать в основі західної демократії, переконливо показує, що «глобальні корені демократії», цінності й відповідні елементи обговорення, дискурсу, демократії притаманні не тільки європейській культурі, а й східним культурам, зокрема вони укорінені в буддизмі, індуїзмі тощо. Адже демократія — це не тільки вибори і голосування, вона проявляється і в публічному обговоренні і дебатах, в «управлінні через дискусію». Початок цим процесам було покладено не тільки в Давній Греції, а й у Давній Індії у 3 ст. до н. е., у Японії 7 ст.⁴⁵ І така «деліберативна демократія» вкрай актуальна й сьогодні, за «глобальної технологічної цивілізації», коли сучасний японець ближче до сучасного німця, ніж сучасний японець чи німець до своїх співвітчизників, наприклад, сто років тому.

Звісно, існують відмінності між культурами або між культурними утвореннями, які визначають той чи інший тип цивілізації. І це — емпіричний факт, який складно спростувати, він потребує певних дескрипцій. Проте навіть для цієї сфери фактичності не завжди достатньо дескриптивних методів дослідження, потрібні також і прескрептивні методи і нормативний рівень досліджень. Адже, виокремлюючи певні культури та цивілізації, ми відшукуємо і подібності, і відмінності, що своєю чергою потребує критичних методів дослідження.

Наприклад, коли йдеться про таке явище, як слов'янська культура, треба мати на увазі, що і в ній можуть існувати істотні відмінності. І у цьому контексті попередніх міркувань вкрай важливою є і стаття Дмитра Чижевського «Деякі проблеми порівняльної історії слов'янських літератур», у якій варто зауважити

один аспект, який також доволі актуальний і важливий сьогодні: російські ідеологи говорять про те, що українці та росіяни — це один народ, одна країна, споріднені за мовою й культурою. Звісно, ця ідеологема використовується задля виправдання російського імперіалізму й експансіонізму, проте, на жаль, навіть діячі культури ліберального спрямування нерідко також пристають до цієї думки. Згадаймо телевізійний кліп, у якому російські рокмузиканти Б. Гребенщиков, А. Макаревич та інші виступили проти російської агресії в Україні, за що їм велика пошана, проте у цьому зверненні Гребенщиков, наприклад, також вжив ідеологему «одного народу». Однак це дуже сумнівне твердження, що спирається на досить поверхове знання історії й оманливе враження від спілкування культур, перетворюючися на ідеологію як засіб викривленої комунікації.

І як тут не згадати Чижевського, який у згаданій статті пише: **«Цікавий приклад нам надає лексика: якщо при дослідженні слов'янських паралельних текстів можна знайти десь 75, навіть 80 відсотків спільних коренів, то число слів, які при однаковому звучанні й однаковому походженні мають і однакове значення, складає ледь 20 відсотків. Серед них найкраще відповідають одне одному слова іншомовного походження»**⁴⁶. Відтак навіть мовно, годі вже й вести мову про відмінність традицій, звичаїв, ментальності й національного характеру, слов'янські народи відрізняються один від одного. Тим більше це твердження стосується української та російської мов, найяскравішим прикладом чого є слова: укр. «вродлива» — рос. «уродливая», українське «безпечний» — рос. «беспечный» і т. п. Позірна спорідненість цих мов і культур особливо небезпечна, бо створює міфологему «братніх народів», що є беззмістовим поняттям, застосування якого неприпустимо у риторичі й комунікації на рівні міжнародних відносин.

Тим небезпечнішою є спроба створення міждержавних об'єднань за національною та релігійною ознаками за доби глобалізації на кшталт «слов'янсько-православного союзу», «союзу слов'янських держав», особливо, коли концептуально це обмежується тільки східними слов'янами, проявляючися в ідеологемі «русского мира». Якщо не йдеться про розвиток демократичних інституцій, опертям яких є основні цінності (свобода, справедливість, солідарність), то цей процес — регресія, що загрожує незалежності нашої країни і держави. А в методологічному аспекті це призводить до так званої

«етноцентричної хиби» або «географічної хиби», коли морально-етичні належності й соціальні та правові норми виводять із фактичності національного, етнічного, релігійного буття.

Треба вибудовувати союзи, спираючися не на етнічні, національні, релігійні засновки, споріднені одне з одним, а на основі європейських, точніше універсалістських, цінностей, коли б поважалися гідність людини, свободи і права громадян. І в цьому плані цілковито слушною, виваженою, однозначною і чіткою є позиція Василя Лісового, який критикував застосування до нашої культури «євразійських» мірок, наголошуючи, що **«насправді ж українці не можуть навіть зрозуміти самих себе, якщо не “впишуть” себе в контекст середземно-європейської культурної традиції»**⁴⁷.

Отже, річ не тільки у тому, до якого соціально-політичного союзу приставати, яку соціально-економічну локацію обирати, а насамперед у тому, яку вибрати ціннісно-нормативну систему, на якій вибудовуватиметься й інституційна система держави і країни в цілому. До того ж ми не зможемо вирішити цю проблему, не зрозумівши, до якого культурно-цивілізаційного топосу належимо, тобто без певного «діагнозу доби» нашого суспільства. Адже радянська доба була по суті реставрацією домодерних суспільних форм на основі технічного практичного розуму. У марксизмі-ленінізмі цей розум як інструментальний проявився найбільш послідовно та однобічно, а саме як розум технологічного підкорення і природи, і людини, і суспільства. Тому в Радянському Союзі процеси індустріалізації, секуляризації та раціоналізації як складники модернізації розвивалися насамперед на основі інструментальної парадигми «практичного розуму».

Проте тут спрацьовували історична інерція *та історична герменевтика*, коли «мертвий хапає живого». Інерція історії «бере своє», ставлячи все на свої місця, і за майбутнім дедалі чіткіше пробиваються контури минулого. Попередні історичні смисли перетлумачують («хапають») модерні, коли марксизм під впливом православ'я перетворюється на політичну релігію; традиційний для Росії етатизм проявляється в радянській державі, а азійський спосіб виробництва — в соціалістичних виробничих відносинах.

Гадаю, що сьогодні навряд чи можна стверджувати, що тоталітаризм минув остаточно, як не минули фашизм, нацизм, комунізм, і сучасні його модифікації у вигляді православного фашизму, право-

славного нацизму «русского мира» тільки підтверджують цей діагноз. Я нещодавно згадував концепцію Фукуями про «кінець історії», яка передбачала перемогу ринкового господарства і демократичних інституцій у всесвітньому масштабі. На жаль, багато хто й із нас також сподівався, що так воно й відбудеться. Проте історія розвивається по спіралі й часто-густо, на жаль, по спіралі з колючого дроту. **Сьогодні Росія знову пішла колом.** І так само, як свого часу Східна Німеччина трансформувалась із націонал-соціалізму в комуністичний соціалізм, так само й Росія через нетривалий період невдалих демократичних перетворень переходить до інших форм тоталітаризму, еkleктично поєднуючи і фашизм, і нацизм, і комунізм.

Отже, технічна й технологічна модернізації дедалі більше супроводжуються консервацією (на перших етапах цього розвитку і з першого погляду ще досить непомітною) домодерних суспільних відносин та інституцій і врешті-решт призводять до «рефеодалізації соціальної дійсності». Такий невтішний «діагноз доби». І, на жаль, ця доба триває й досі. І не тільки в Росії, а й в Україні досить велика кількість громадян ще звертається до радянських (фактично — домодерних) цінностей та інституційних форм, і чим далі на Схід, тим сильніше. Належність до радянської культурної традиції засвідчують 24 % жителів Донбасу, 14 — Сходу, 12 — Півдня, 6 — Центру, 3 % — Заходу⁴⁸.

Отже, вибір, який ми маємо зробити, це не тільки (не стільки) вибір між цивілізаціями, це насамперед вибір між модернізацією і домодерними суспільними формами, які існували за радянських часів і які прагне реставрувати Росія, нав'язуючи їх і Україні. Тому, коли йдеться про цивілізаційний вибір, то це вибір між інституціями сучасного, модерного суспільства і домодерними його інституційними формами. Це вибір між універсалістською ціннісно-нормативною системою сучасного цивілізованого світу, що дає можливість співіснувати й розвиватися культурам і народам, і партикуляристськими, пострадянськими формами сучасної Росії, яка намагається поширити їх і та варварством.

5. Ціннісно-нормативні й соціально-етичні чинники втілення європейського вибору України

Цивілізаційний вибір треба розглядати відповідно до того, як відбувається модернізація нашої країни у площині соціальної та системної інтеграції, отже й суспільної ідентифікації. Модернізацію слід розуміти насамперед як створення європейських ціннісно-нормативних та інституційних форм, започаткованих новосередньовіською добою і розвинених сучасними суспільствами. Зрештою, це проекти «модернізації модернізації», які передбачають нові форми легітимації ціннісно-нормативної системи суспільства та його інституційних форм як соціальних і системних інтеграцій суспільства.

До того ж слід враховувати, що модернізація українського суспільства здійснюється в умовах глобалізаційних процесів. Глобалізація, ставлячи під сумнів традиційні цінності замкнених етосів, висуває по-новому також питання про легітимацію цих цінностей, зокрема питання про відповідний глобалізації «новий дух» капіталізму, що позначається концептами глобального етосу, універсалистської макроетики тощо.

Ці процеси призводять до співіснування різних ціннісно-нормативних утворень, що підважує основні норми й цінності суспільства взагалі, а отже й соціальну і системну інтеграції суспільства.

Такий стан невизначеності в цінностях, коли співіснують поруч різноманітні системи цінностей, утворює дифузю ціннісно-нормативної системи як стан аномії, який і підважує національну ідентичність. За даними Інституту соціології НАН України, протягом десятиліть на запитання «Чого з наведеного Вам не вистачає?» стабільно відповідають «норм і цінностей, які об'єднували б державу і суспільство» біля 40 відсотків опитуваних⁴⁹.

Треба зауважити, що, на жаль, індекс аномійної деморалізованості українського суспільства протягом двадцяти років залишається майже незмінним і тримається на рівні 13 балів за 18-бальною шкалою⁵⁰, а останнім часом, в умовах гібридної війни, яка за визначенням є аномійним явищем, зростає ще більше. І це підтверджують також соціологічні дослідження Інституту соціології, зокрема, на запитання: «Чи згодні Ви з твердженням, що в нинішній час немає спільних, визнаних усіма правил суспільної поведінки?» у 2015 році

«Повністю згодний» відповіли 22,9% опитуваних, а «Переважно згодний» — 34,9%⁵¹. Отже, аномійна деморалізованість, коли порушуються геть усі правила і норми від правил дорожнього руху до конституції, є однією з ключових проблем нашого суспільства.

Стан аномії породжує також брак відповідальності як фундаментальної морально-етичної цінності, що є характерною рисою нашого суспільства: від відповідальності громадянина до спільної відповідальності громад, політиків і соціальних інституцій, зокрема і держави. Брак відповідальності своєю чергою викликає дефіцит довіри як «невидимої руки суспільства».

Тому для нормального розвитку суспільства потрібно подолати цей стан недовіри, породжений аномією суспільства, стверджуючи головні цінності, на яких виростатимуть і ціннісно-нормативна та інституційна системи українського суспільства. Коли йдеться про подолання стану аномії, отже про ціннісно-нормативне забезпечення консолідації суспільства, ми здебільшого апелюємо до так званих європейських цінностей. Однак при цьому треба мати на увазі, що Європа була джерелом двох світових війн, тому слушно поставити запитання, про які саме цінності йдеться.

І в Європі існують цінності різного порядку: так звані консервативні, традиціоналістські цінності, які спираються на конвенційний партикулярний етос, засадничений життєвими формами чи життєсвітами певної культури. Консервативні цінності посідають досить чільне місце в європейських країнах і сьогодні, понад це вони дедалі більше впливають на сучасні європейські процеси і події. Цей консервативний, навіть правоконсервативний потенціал, особливо розгортається останнім часом, коли Європа (Євросоюз) переживає нелегкі часи. «І хоча переважна більшість політичних сил Європейського Союзу однозначно стоїть на позиціях за людську гідність, права людини і свободну правову державу, вони, що-правда, піддаються нападкам з боку ксенофобських і певною мірою расистських правих, що загрозливо посилюються»⁵².

Варто зазначити, що це підважує й основні європейські цінності та європейські соціальні інституції, зокрема демократичні інституції. Це пов'язано з тим, що сучасний суспільний розвиток супроводжується і перманентною соціально-політичною кризою, зокрема в інституційній системі західної демократії, яку сучасний британський соціолог Інголфур Блюдорн назвав «симулятивною демократією».

На цьому тлі виникають різноманітні теорії «нової демократії», які спираються вже на інші методологічні засади та парадигмальні засновки, що проявилось в концепті «деліберативної демократії» і позначається такими формулюваннями, як «дорадча демократія», «демократія обговорення», «демократія дискурсу» та ін. Нагальність тематизації цієї проблематики ще більше посилюється з огляду на той факт, що наша країна тільки нещодавно стала на шлях демократичних перетворень, а тому західний як позитивний, так і негативний досвід у виборі тієї чи іншої моделі демократії вкрай потрібний. І це особливо важливо в реалізації європейського вибору українського народу. Адже деліберативна демократія це насамперед інституціалізація діалогу влади та громадянського суспільства, де метаінституцією постає громадський дискурс.

Оскільки перші кроки такого цивілізаційного вибору в Україні вже зроблені, то цінності Європейського Союзу мають правити за регулятивний принцип для ціннісно-нормативних змін у нашій країні.

Це цінності універсалістського змісту і спрямування, вони є конкретизацією і втіленням цінностей, прав і свобод, зафіксованих у «Загальній декларації прав людини». Згадаймо також, що і російською (Всеобщая декларация), і англійською (*Universal Declaration*), і німецькою (*Allgemeine Erklärung*) мовами навіть назва цієї декларації свідчить про універсалістський зміст.

Тому, коли йдеться про європейські цінності, то це не цінності регіонального чи партикулярного характеру, вони мають універсалістський зміст. І саме за ці цінності боровся Євромайдан, захищаючи і свободу, і справедливість, і солідарність, що перетворилися на основні цінності Революції гідності. Євромайдан став сходинкою і каталізатором інтеграції України до Євросоюзу, а європейські цінності — регулятивним принципом реалізації універсалістських цінностей, а також чинником консолідації українського суспільства і його самоідентифікації.

І хоча, за даними Центру Разумкова, відносна більшість (41 %) громадян не вважають євроінтеграцію ідеєю об'єднувального чинника України, а ідентифікація з Європою серед наших громадян ще досить низька: 63 % громадян не вважають себе європейцями, і тільки 29 % відчують, проте порівняно з 2006 роком, коли європейцями себе відчували 27 %, ця частка зростає⁵³.

Зауважимо також, що наші громадяни не вважають себе європейцями насамперед через невідповідність європейському матеріальному забезпеченню життя. Серед тих, хто не відчуває себе європейцями, головною причиною називають низький рівень добробуту 73 % опитаних. На другому місці — соціально-культурні умови життя (46 %). На наступних місцях розмістилися: низький рівень культури, освіти (33 %), «несвропейська свідомість» — 28 %, відчуття себе представником іншої культури (10 %), релігійна належність (2,4 %) ⁵⁴. Отже, українці хочуть жити по-європейськи, але ще не хочуть дотримуватись європейських правил ⁵⁵.

Таким чином, над напрямом історичного «процесу навчання», тобто створення європейських правил спільного життя, соціальних норм і цінностей, а також готовності їх дотримуватися, й варто працювати. До того ж після Майдану, як зазначається в наведених опитуваннях, значно зросла підтримка вступу до ЄС і зменшилася частка противників євроінтеграції. Про це свідчать і пріоритети зовнішньої політики, коли половина (51 %) респондентів вважають пріоритетними для України відносини з країнами ЄС. Відносини з Росією пріоритетними вважають 11 % опитаних, з іншими країнами (не вказаними в переліку) та з іншими (ніж Росія) країнами СНД — по 6 %, а зі США — 3 %. Тоді як у 2007 році відносна більшість (41 %) респондентів вважали пріоритетними відносини з Росією, 31 % — із країнами ЄС, 7 % — із країнами СНД, 1 % — відносини зі США ⁵⁶. Це є також свідченням небажання українців регресувати до домодерних ціннісно-нормативних систем, зокрема й до радянських.

Важливим є і той факт, що «більшість (56 %) респондентів вважають найприйнятнішим для себе громадянське визначення української нації як спільноти всіх громадян України, незалежно від їх етнічної належності, мови спілкування і традиції» ⁵⁷. Цей факт підтверджують і соціологічні дослідження Інституту соціології НАН України. Частка опитуваних, «МИ» яких пов'язане не з якимись груповими, регіональними чинниками, а які ідентифікують себе як громадян України, зросла з 35,8 % у 2013 році до 51,8 % у 2015 році ⁵⁸. Така самоідентифікація українців свідчить також про вихід за межі «внутрішнього» (етнічного, національного, будь-якого іншого, традиціоналістського або конвенційного) етосу і перехід до моралі, яка за визначенням є універсалістською.

Громадянське визначення української нації й доводить те, що йдеться тут не просто про цінності європейського суспільства, а про ті з них, які засадничені принципом універсалізації, а це своєю чергою означає, що європейські цінності як *універсалістські* стають ціннісним складником самоідентифікації українців. Про це свідчить також підвищення толерантності серед наших громадян у стосунках і відносинах із громадянами різних національностей.

Звернімося знову до досліджень Центру Разумкова, за даними якого дещо більше, ніж половині (53 %) опитаних, байдуже, з представниками яких національностей мешкати по сусідству. У підсумку стверджується, що «загалом зросла толерантність відносно сприйняття інших національностей»⁵⁹. Українці досить толерантні й у релігійному аспекті взаємовідносин. Це і є складниками раціоналізації життєвого світу української культури на основі принципу універсалізації.

Тому варто не тільки критично ставитися до партикуляристського концепту «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона, а й до «цивілізаційного підходу» загалом. Зокрема, слід звернути увагу на критику цієї концепції такими європейськими філософами, як Ганс Кюнг, лауреат Нобелівської премії Амартія Сен та інші, про що вже йшлося. Так, у концепції глобального етосу Ганс Кюнг слушно критикує позицію Гантінгтона, стверджуючи, що не існує принципових розбіжностей між цивілізаціями, які унеможлилювали б їх співіснування і можливість досягнення порозуміння. Адже всі великі культури містять універсалістський потенціал⁶⁰.

Проте цей так званий універсалістський позаконтекстуалістський рівень має визріти в життєвих світах цих культур, аби суб'єкти цих культур могли би стати готовими для сприйняття цього рівня, а отже й бути спроможними брати участь у дискурсі. Тому важливою в цьому плані є дискурс-етична концепція К.-О. Апеля, Д. Бюлера, Ю. Габермаса, які доводять, що ця ціннісно-нормативна система є універсалістською, яка вбудовується в партикулярні етоси окремих життєсвітів. Саме етика дискурсу може правити за парадигму у виробленні нормативної системи нашого суспільства. Вона передбачає розвиток громадянського суспільства і створення інституцій деліберативної демократії, основу якої складає публічний дискурс.

Публічний дискурс постає також формою легітимації і політичної сфери, правових та моральних норм. Як зазначає Д. Бю-

лер, «політичні рішення, дії та інституції можна вважати легітимними, якщо вони відповідають *дискурсивному принципу*, який водночас є і моральним принципом»⁶¹. Цей принцип вимагає від політика зважати на всі можливі аргументи, які висуватимуться громадянським суспільством, інституціалізованим на основі зазначених цінностей.

Відтак цей принцип є важливим чинником для переходу від ліберальної моделі демократії, яка гарантувала участь у політичних процесах насамперед процедурою виборів, до деліберативної, опертям якої є вирішення найважливіших проблем суспільства шляхом обговорення і прийняття відповідних рішень на основі гарантованих законом процедур, легітимованих дискурсивним розумом.

Проте до остаточного втілення такого дискурсивного розуму ще далеко не тільки в нашій країні, а й у країнах розвиненої демократії. І це пов'язано з асинхронією суспільного розвитку, з певними соціальними регресіями, коли в одній і тій самій «цивілізації» співіснують різні історично-цивілізаційні форми. Ця обставина й породжує «зіткнення цивілізацій», тому концепція полікультуралізму «не працює», якщо у цих культурах не визріває ядро універсалізму, що тільки й уможливує порозуміння.

Соціокультурні регресії гальмують процес до універсалістської етики, а отже і створення метаінституції деліберативної демократії. За приклад цих регресій може правити сучасна Росія, яка в ціннісно-нормативній та інституційній системах пішла колом шляхом демодернізації і реабілітації традиції. Особливо це проявляється останнім часом, коли Росія відверто взяла курс на відновлення імперії та її інституційних форм «східного рабства».

Треба сказати, що цю обставину усвідомлюють українці. Про динаміку несприйняття цієї експансії «руського мира» свідчать і соціологічні опитування, за якими частка опитуваних, які ставляться до союзу з Росією і Білоруссю негативно, зросла з 28,5 % в 2013 році до 53,7 % в 2014, і 61,5 % — в 2015. Так само в 2015 році відносна більшість негативно ставилася до вступу України до Євразійського союзу, ставлення до вступу до Євросоюзу відповідно зростало (2015 року радше позитивно відповіли 55,8 %) ⁶².

Цьому сприяє і розвиток самої нормативно-ціннісної системи в нашій країні. До того ж інформаційна і правова інтеграція до світо-

вої спільноти може забезпечувати транспонування універсалістських цінностей, створюючи умови для сприйняття ліберальних цінностей і переростання останніх у норми, легітимовані універсальним громадським дискурсом, тобто створення процедур та інституцій деліберативної демократії. Такою сходинкою та каталізатором і може стати інтеграція України до Євросоюзу, а європейські цінності — регулятивним принципом реалізації універсалістських цінностей як чинника консолідації українського суспільства.

Отже, можна зафіксувати певну динаміку переходу до європейських морально-етичних систем, враховуючи, що в Європі відбуваються процеси подальшої раціоналізації життєвіту, а отже й етосу, на основі створення інституцій деліберативної демократії як складника сучасного громадянського суспільства. А це передбачає втілення дискурсивних практик досягнення порозуміння, що зрештою позначається метаінституцією аргументативного консенсусу як регулятивного принципу. Якою мірою така метаінституція найближчим часом уможливлуватиметься в нашій країні, не заперечуючи цінності українського етосу, якою мірою формуватимуться механізми деліберативної демократії в українському суспільстві, покаже час. Проте, як свідчать зазначені дослідження соціологічних установ, динаміка тут позитивна.

Треба зазначити, що відповідні процеси каталізовані у нашому суспільстві після Революції гідності. Майдан із його універсалістським етосом і демократичним потенціалом став важливим новим чинником консолідації українського суспільства. Розпочавшись як виступ на захист євровибору, а отже і європейських цінностей, він перетворився на Революцію гідності, яка пришвидшила й модернізаційні процеси в Україні. Проте цей процес відбувався вкрай суперечливо, адже Майдану протистояв антимайдан із його конвенційним, партикулярним (навіть кримінальним) етосом, що стало ще одним викликом українському суспільству. Однак загалом Майдан був чинником консолідації українського суспільства та його європейського вибору.

Про це свідчать і соціологічні дослідження. Зокрема, Ірина Бекешкіна зазначає: «Після революції 2004 року на 10 % збільшилася кількість тих, хто вважав себе громадянином України першою чергою. А після Майдану зразка 2013—2014 років — на цілих 15 %.

Зараз тих, хто ідентифікує себе першою чергою громадянином України — близько 73 %. Причому таке зростання відбулося насамперед за рахунок жителів сходу і півдня України. До речі, у Донецькій області зараз 50 % населення ідентифікує себе першою чергою як громадяни України, хоча зовсім недавно таких респондентів було тільки 34 %. Таким чином, уявлення жителів Донбасу про себе як особливий народ ґрунтовно підірвано»⁶³. Такий показник самоідентифікації українських громадян свідчить і про значний поступ у площині консолідації українського суспільства та європейського вибору.

Отже, подальший процес консолідації суспільства потребує взаємодії системних інтеграцій (державних інституцій) і соціальних інтеграцій (громадянського суспільства) на принципах діалогу, відкритості, взаємодовіри і відповідальності. Сподіваймося, що перехід до *універсалістської моралі з її демократичним потенціалом*, основу якої складає засадничений європейськими цінностями принцип дискурсивної справедливості, толерантності та взаємоповаги зрілих громадян, а також створення умов для дискурс-етичної легітимації норм і цінностей як метаінституції консолідації суспільства, якщо й не відбулися в нашій країні остаточно, проте драматичними подіями останнього часу зроблені важливі кроки поступу цим напрямом.

Якщо ми не зробимо цей вибір, то нас очікує подальше дрейфування в бік Росії і підкорення їй, із її регресією суспільного розвитку, закритістю суспільства, партикуляризмом і регіональним егоїзмом. І такий підхід не залишає нам іншого вибору, окрім того, щоби бути в руслі імперської політики Росії. Урешті-решт такий «цивілізаційний підхід» уже призвів до агресії Росії проти України, спираючися на ідеологеми «русского мира», укорінені в «духовних скрепах» єдиної східно-православної цивілізації.

Таким чином, це не вибір між слов'янсько-православно-християнською та західноєвропейською цивілізаціями, це вибір між регресією до радянських цінностей та інституційних форм і модернізацією, це вибір між цінностями й інституційними імперськими формами, які намагається реставрувати й нав'язати нам Росія, і цивілізаційними формами, які реалізуються в сучасних інституціях деліберативної демократії.

¹ *Habermas J.* Die Neue Unübersichtlichkeit. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1985. S. 161.

² *Фукуяма Ф.* Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. Київ: Тандем, 2005. С. 157.

³ *Degele N., Dries Ch.* Modernisierungstheorie. Eine Einführung. München: W. Fink Verlag, 2005. S. 10.

⁴ Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми: монографія / под ред. В.П. Горбатенка. Київ: Юрид. думка, 2005. С. 6—37.

⁵ *Münch R.* Die Kultur der Moderne. Frankfurt am Main, 1986. Цит. за: *Meyer Th.* Globalisierung und Menschenrechte // Zukunftsverantwortung in der Marktwirtschaft. In Memoriam Hans Jonas. Redaktion: Micha Werner. München: Lit, 2000. S. 321.

⁶ *Höffe O.* Moral als Preis der Moderne. Ein Versuch über Wissenschaft, Technik und Umwelt. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993.

⁷ *Hastedt H., Martens E.* (hrsg.) Ethik. Ein Grundkurs. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1994. S. 7.

⁸ Ibid.

⁹ *Бьолер Д.* Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу / пер. з нім., післямова, примітки А. Ермоленка. Київ: Стилос, 2014. С. 137.

¹⁰ *Луман Н.* Самоописання / пер. с нем. А. Антоновский, Б. Скуратов, К. Тимофеева. Москва: Логос; Гнозис, 2009. С. 233.

¹¹ *Болтански Л., Кьяпелло Эв.* Новый дух капитализма / пер. с франц., под общей ред. С. Фокина. Москва: Новое лит. обозрение, 2011. С. 380.

¹² *Münch R.* Dynamik der Kommunikatongesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995. S. 18.

¹³ Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу // Офіційний вісник Європейського Союзу. 30.03.2010. 2010 (2010 / С 83/01). С. 17.

¹⁴ *Ручка А.О.* Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття // Українське суспільство 1992—2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2009. С. 285—292.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг. Т. 2: Таблиці і графіки. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2011. С. 279.

¹⁸ Українське суспільство 1992—2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. С. 553.

¹⁹ Експертні оцінки тенденцій інтеграції українського суспільства // Інститут соціології НАН України. Відділ соціальної експертизи. Київ: Ін-т соціології, 2012. С. 19.

²⁰ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. С. 35.

²¹ Там само.

²² Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2014. 338 с.

²³ Ulrich P. Transformation der ökonomischen Vernunft: Fortschrittsperspektiven der modernen Industriegesellschaft. Stuttgart, Bern: Haupt, 1986. S. 321.

²⁴ Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг. Т. 1: Аналітичні матеріали. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2011. С. 242.

²⁵ Там само.

²⁶ Grundgesetz für Bundesrepublik Deutschland. Vom 23 Mai 1949 (BGBl S. 1) zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes vom 23.12.2014 (BGBl I S. 2438). Berlin: Deutscher Bundestag, 2015. S. 17.

²⁷ Bundes-Verfassungsgesetz der Republik Österreich. Zuletzt geändert vom 25. Juli 2012. Artikel 14 (5a).

²⁸ Mannheim K. Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus. Berlin, Zürich: Verl. Gehlen. Bad Homburg V.D.H., 1967. 456 S.

²⁹ Ibid. S. 30.

³⁰ Україна — Росія: діалог під час конфлікту / упоряд. О. Білий. Київ: Агентство «Україна»; Міжнар. фонд «Відродження», 2015. С. 11, 12.

³¹ Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. С. 11.

³² Там само.

³³ Толочко П.П. Цивілізаційний вибір Володимира Святого // Вісник НАН України. 2015. № 5. С. 38—41.

³⁴ Толочко П.П. Украина в огне евроинтеграции. Санкт-Петербург: Алетейя, 2015. 30 с.

³⁵ Kant I. Beantwortung der Frage: Was ist Aufklaerung // Werke in zwölf Baenden. B. 11: Herausgegeben von Wilhelm Weisenhedel. Frankfurt am Main, 1977. S. 57.

³⁶ Еліас Н. Соціогенетичні і психологенетичні дослідження. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2003. С. 53—55.

³⁷ Huntington S. P. The Clash of Civilizations: and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 1996. 367 p.

³⁸ Huntington S. P. Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert. München, Wien: Europa-Verlag, 1996.

³⁹ Sen A. Die Identitätsfalle. Warum es keinen Krieg der Kulturen gibt. München: C.H. Beck, 2007. S. 26, 27.

⁴⁰ Huntington S. P. The Clash of Zivilisation and the Remaking of World Order.

⁴¹ Ibid.

⁴² Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко и др.; под ред. Ю.Н. Пахомова. Киев: Наукова думка, 2002. 632 с.

⁴³ *Толочко П.П.* Україна в огні євроінтеграції.

⁴⁴ *Віднянський С., Іваненко О.* До роздумів щодо тягlostі/перервності історії України та значущості/неспроможності українського національного й державницького проєктів // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 24: Міжвідомчий збірник наукових праць; відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 425.

⁴⁵ *Sen A.* Die Identitätsfalle. Warum es keinen Krieg der Kulturen gibt. 208 S.

⁴⁶ *Чижевський Д.* Деякі проблеми порівняльної історії слов'янських літератур; пер. з нім. А. Єрмоленка // Філософські твори: у 4-х т.; під заг. ред. В. Лісового. Т. 3. Київ: Смолоскип, 2005. С. 134.

⁴⁷ *Лісовий В.С.* Культура — ідеологія — політика. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. С. 115.

⁴⁸ Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Київ: Центр Разумкова, 2016. С. 10.

⁴⁹ Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. Т. 2: Таблиці і графіки / за ред. Є.І. Головахи, М.О. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2011. С. 279.

⁵⁰ Українське суспільство 1992—2012. Стан та динаміка змін. С. 553.

⁵¹ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2015. С. 606.

⁵² *Бьолер Д.* Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. С. 10.

⁵³ Ідентичність громадян України в нових умовах... С. 11, 12.

⁵⁴ Там само. С. 11.

⁵⁵ *Yermolenko V.* Sie glauben an Europa, aber nicht an seine Regeln // Süddeutsche Zeitung, 12. Mai, 2014.

⁵⁶ Ідентичність громадян України в нових умовах... С. 13.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 653 с.

⁵⁹ Ідентичність громадян України в нових умовах... С. 13.

⁶⁰ *Küng H.* Weltethos für Weltpolitik und Weltwirtschaft. München; Zürich: Piper, 1997. 397 S.

⁶¹ *Böhler D.* Rekonstruktive Pragmatik. Von der Bewußtseinsphilosophie zur Kommunikationsreflexion: Neubegründung der praktischen Wissenschaften und Philosophie. Frankfurt am Main, 1985. S. 25.

⁶² Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. С. 535.

⁶³ Україна — Росія: діалог під час конфлікту... С. 11.